

A száműzetés anatómiája: szláv irodalmi emigráció a XX. században

Kovács Hanna fordítása

A legteljesebb emigrációtörténetnek a Paul Tabori¹ által megírt tekintethető. Eltávolodva az emberi társadalom történetétől, az állatvilágban megnyilvánuló analógiák után kutatott. Az emberek az állatokhoz hasonlóan viselkednek: területekért, a túlélő megszerzéséért harcolnak, ám fenyegettségükben mindenáron a túlélésre törekszenek.

Más elméletek a száműzetés két modelljét különítik el: a vallási és az experimentális változatot. Az elsőt a vallás miatti legkülönbélebb üldözéseket értjük. Emlékezzünk néhány példára: a zsidók Egyiptomból való kiűzetésétől kezdve, a keresztényeknek a többistenhívő, illetve a muzulmánoknak a buddhista országokból való kiűzetésén keresztül, a tibetieknek a kommunista Kínából való kiűzetéséig stb. A száműzetés másik modellje az értelmiségiekre jellemző: az író-emigráns egy *poeta mandit*, azaz: egy rendeltre kihajított személy, eltávolítva a társadalomból, mint valami dögvészes, alaposan megrágott, de emészthetetlen dolog.

A számkivetettség harmadik forгатókönyvét a *menekítés stratégiájának* nevezik. Ezek a stratégiák különbözőek. A globális kiindulópont – az antiszemitizmus megakadályozására, vagy legalább mérséklésére való törekvés. Még a zsidók hitleri irtásának idejében is volt néhány sikeres példája az egyes értelmiségiek és nagyobb embercsoportok haláltáborból való kimenekítésének. Majd az úgynevezett vasfüggöny mögötti, a keleti blokkhoz tartozó országokból, Oroszországból, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról... Nyugatra hívták az értelmiségieket, akik leggyakrabban lektorok, majd pedig előadók az európai vagy az amerikai egyetemeken.

Harry Levin *Irodalom és száműzetés* című tanulmányában az író-emigránsok személyes élményeinek hasonlóságaival, és nem a műveikben megjelenő

tapasztalati analógiákkal foglalkozik. „Függetlenül ezen irodalmi reflexek gazdagságától, szembeűnő a hajlamuk az A és B póluson való besorolódásra. Az A pólus közvetlenül, vagy majdnem közvetlenül képviseli a száműzetés önéletrajzi bizonyítékát. [...] A B pólus viszonylag fiktív témák, bibliai mítoszok, vagy olyan ötletek, meggyőződések elgondolt bemutatását képviseli, melyek abból nőttek ki, amit más írók a saját tapasztalataik alapján transzformáltak irodalomká.”²

Egyes szerzők beszélnek a száműzetésről, mások következtetéseket vonnak le belőle. Az első vonatkozás leggyakrabban a költészetben érhető tetten, az elégia fő témájaként. A második esetben viszont a száműzetés alapján véve csak ürügye az elbeszélés-, regény- vagy esszéírásnak. Claudio Guillén nyomán az előző alkotásokat szabadon sorolhatjuk a *száműzetettség irodalmába*, a második csoportba tartozó szövegek viszont azon *irodalom* részesei, amely a *száműzetés ellenében* létesül.³

Guillén mindenekelőtt a nagy utazás témájáról (Odüsszeia), illetve az elégikus líráról (Ovidius költészete) ír, számunkra egzotikusnak tűnő formákat említ, mint például a kínai szao, vagy az arab gaszida, amelyek révén kitűnik az emigráns irodalom szerkezeti gazdagsága. Két jelentős példája van az ún. imperialista térhódítás kultúrájának. Az egyik a nyugati latin, amely Ovidiust, mint pártütőt vetette ki magából. A másikkól, az ősi Kínából keleten, Han Jü üzetett el. „Mindkét civilizációban az emigráns irodalom archetípusai képezték az *imperium mundi* által jelzett belső keretet – mindkét esetben a kört és a középpontot kell elfogadnunk a száműzetés alapvető tereként és szimbólumaként” – hangsúlyozza Guillén. „Még abban az esetben is, amikor a száműzetés oka politikai jellegű volt, a következtetések pedig kulturálisak: a középpontból való kizárás éppoly veszélyekkel járt, mint a pusztába való száműzetés, vagy a halálos ítélet.”⁴

A száműzött író számára elfogadhatatlan, hogy olyan társadalmi közegben éljen, amely csak az engedelmeseket jutalmazza. Az engedetleneknek viszont izoláció, tilalom, sajátos gettó jár. Ilyenek azonban nem kizárólag a szülőföldön fordulnak elő, hasonló gettósítás az emigrációban is létrejöhet: „Emigrációban majdnem szabályszerűen jönnek létre hamis hierarchiák, mert nem teremődik meg a leírtak valódi értékének mércéje. Az értékekről elsősorban benyomások és beleérzések határoznak – idejétmúlt mítoszok és elavult nemzeti mércék” – jegyezte meg Wittlin az emigrációt érintő, *Orfeusz a XX. század poklában* című nagyszabású előadásában.⁵

² Harry Levin: *Literatura And Exil*. = H. Dieckmann, H. Levin, H. Motekat, *Essays in Comparative Literature*, St. Luis 1961, 27.

³ Claudio Guillén, *On The Literature of Exile and Counter-Exile*, Books Abroad, 1976, Vol. 50, No 2.

⁴ Uo., 275.

⁵ Józef Wittlin: *Orfeusz w piekle XX wieku*, Paryż, 1963

A külföldön élő író szinte azonnal szembesül a ténnyel, hogy nemcsak hazáját, de olvasóit is elveszítette. Egy új nyelvi és kulturális közeggel találkozik, amelybe kénytelen beilleszkedni, vagy be kell ismernie végleges kudarcát. A sikeres „beiktatás” példája Vlagyimir Nabokov, aki Amerikában már angol nyelven írt, és így egyetemes tekintélyre és dicsőségre tett szert. Ennek ellentéte Jan Lechoń példája: emigrációja öngyilkossággal ért véget.

„A száműzetés szerencsétlenségei közül az ismeretlen miatti nyugtalanság különösen fájdalmas” – jegyezte meg Czesław Miłosz *A szülőháza keresése* (Szukanie ojczyzny) című esszéjében. „A száműzetés megfoszt bennünket azon igazodási pontjainktól, amelyek a tervezésben, céljaink kiválasztásában, tevékenységeink megszervezéseiben segítenek bennünket. Bizonyos ideig nem akarjuk beismerni, hogy végérvényesen elköltöztünk, és hogy a hazánkban előforduló politikai vagy gazdasági változások sem vezethetnek visszatérésünkhöz. Csak fokozatosan ébredünk tudatára, hogy a száműzetés nem csupán a határok átlépéséből áll, érlelődik bennünk, belülről újjáalakít bennünket, és sorsunkká válik.”

Még korábban, a száműzetésről, mint végzetről beszél, mellyel helyénvaló úgy szembenézni, mint valamely gyógyíthatatlan betegséggel, melyet csak ily módon lehet túlélni. A szerzőnek külföldön „új látásmódra, új eszmékre, új távlatokra van szüksége”. Egy új nyelv lehetősége is mutatkozik, azaz a tartózkodási hely nyelvének elfogadása, vagy az „anyanyelv oly módon történő használata, hogy a leírtak érthetővé és elfogadottá váljonak az új közönség számára” (*Jegyzetek a száműzetésről*).⁶

Ritkán van példa egy más nyelvre való sikeres áttérésre (az angol nyelvre, ahogy ezt Nabokov tette, vagy a franciára, amint a cseh emigráns író, Milan Kundera példája mutatja). Miłosz sikeresen fordítja a lengyel szerzők műveit angol nyelvre, fordít franciából és angolból is, angol nyelven írja a lengyel irodalom történetét (*The History of Polish Literature*. New York, 1969), majd esszéit is ír angolul, de verseket és prózát kizárólag anyanyelvén, lengyelül. Ioszif Brodskij szintén angolul írja esszéit (*Less than one*, 1986; *Watermark*, 1991), viszont verseinek nagy részét orosz nyelven, a fordítás utólagos megkísérlésével. Még Nabokov, aki regényeit angolul írta, sem hagyott fel az orosz nyelvű versírás gyakorlatával. Dimitrije Mitrinović emigrálását követően nem írt szerb verseket, filozófiai műveit viszont kizárólag angolul írta. A szerb szürrealisták és a zenitisták: Moni de Buli, Marko Ristić, Ljubomir Micić, Branko Ve Poljanski és mások, nagyobb nehézségek, ám nagyobb sikerek nélkül tértek át a francia nyelven való írásra. Azok a próbálkozások is meghiúsultak, amelyek Rastko Petrović amerikai angol nyelvű szerzőként

⁶ Cz. Miłosz: *Noty o wygnaniu*. = Czesław Miłosz, *Zaczynając od moich ulic*. Párizs, 1985, 45–46.

való elfogadtatására irányultak. Másrészt viszont, Steve Tesich és Charles Simic szerb emigránsok, kizárólag mint amerikai szerzők jeleskedtek.

A recepció, de a percepció változására is Wiktor Wientraub mutat rá: „Korábban az emigráns írók mindenekelőtt az óhaza olvasóközönségéhez szóltak, manapság a szintén emigráns olvasóknak írnak.”⁷ Az emigráns irodalom a szülőföld kultúrájában szinte diszkrét módon, igen gyakran mitologizált formában van jelen.

Pszichoanalitikus nézőpontból az emigráció emberi trauma, olyan komplexus, melytől végérvényesen soha nem lehet megszabadulni. A múlt újból és újból visszatér, még ha álom vagy emlék formájában is. Minden új esemény valamilyen módon a szülőföldön megélt percekre emlékeztet. Minden memorizálódik, a felejtéskísérletek hiábavalóak. Az új élet a régi romjain épül fel.

A filozófusok az emigrációt egzisztenciális kísérletként értelmezik, melynek végkifejlete a legtöbbször tragikus, de fennáll annak minimális esélye is, hogy új tapasztalatokkal és eszmeiséggel nemesített, autentikus személyiség kerüljön ki belőle. „Az emigráció összeköti az életet a részvétellel, kiiktatva minden banális jelzőt. Mindössze az illúzió- és szentimentalizmusmentes világba vetett, végsőkéig lecsupaszított ember látható” – jegyzi meg Josef Kroutwor.⁸

Azokat, akik önként határoztak az emigrálás mellett, tudni kell megfelelőképpen elhatárolni azoktól, akik kényszerből döntöttek így. Az önkéntes emigráció esetében fennáll a *mellette* vagy *ellene* opció felülvizsgálásának lehetősége. A menekülésnek nincsenek ilyen opciói. Ez legtöbbször az egyetlen megoldás, az egyetlen kivezető út a fennálló szituációból. Igaz, bizonyos fokozati eltérések, variánsok és kombinációk itt is léteznek. A kivándorlás egyre gyakrabban válik az emigráció új formájává, tömeges megnyilvánulássá, és ma már nem kizárólag egyéni akció, mint korábban.

Az emigráció mindemellett kirekesztődött a történelemből és a tradícióból. Az emigráns önlétére egyszerűsödött, mély szubjektivitásba merülve. A történelem számára „hipotézis, egy tér és idő feletti szellemi híd. Szívárvány, amely a haza és az idegen világ, a saját mitológia és a történelmi tények között feszül”.⁹

Aki kívül rekedt a történelmen, sokkal inkább érdeklődik iránta, mint az, aki benne él.

Ebből következik a gyökerek utáni – igen gyakori – kutatás: „A meggyökerezettség lehet a legfontosabb és egy időben a legismertebb szükség-

⁷ Wiktor Wientraub: *Literatura emigracyjna wcyoraj i dziś*. = *Literatura polska na obczyźnie*, Londyn, 1964, 1. p., 19.

⁸ Йозеф Кроутвор: «Трудности с эмигрантството (Интелектуалецът в бягство)» *Демократически преглед*, [София], пролет, 2001, 103.

⁹ Uo., 105.

lete is az emberi léleknek, ily módon egyike a legnehezebben definiálható dolgoknak. [...] Minden emberi lénynak saját gyökerekre van szüksége.”¹⁰ Így írt Simone Weil, akinek műveivel Miłosz találkozik Párizsban, olvasa, és még 1956-ban le is fordítja lengyelre, mert a meggyökerezettség neki is szükséglete. Egyébként erről leginkább esszéisztikus művei tanúskodnak, de versei is – melyekben állandó jelleggel visszatér szülőföldjére, Litvániába, emlékei és eredete után is kutatva. Tuwim még Brazíliában sem szűnik meg a Visztuláról gondolkodni, és annak folyásáról verselni. Lechoń a lengyel síkság angyaláról és a régi Varsóról stb. ír verseket. Az orosz emigránsok szintén mély nosztalgiával térnek vissza, ha nem is a valóságban, de álmaikban Oroszországba. Ily módon tér vissza a háború sújtotta Boszniába Jovan Dučić, együttérezve a szenvedőkkel, Miloš Crnjanski pedig, egy pillanat erejéig megfedkezve nehéz emigráns sorsáról, megírja a *Lamentáció Belgrádtért* című nagy vallomásos versét.

A „belső emigráció” kategóriájáról szóló elméletek megoszlanak. Legjobb példái ennek a náci Németországban élő német értelmiségiek: Martin Heidegger és Gottfried Benn. Heidegger erkölcsi pozícióját sok kétség övezte. A Harmadik Birodalom ideje alatt szüneteltette is kéziratainak megjelentetését, ám a nemzeti-szocialista ideológia iránti bizonyos méretű szimpátiája mégis megmaradt. Benn nyolcvannyolc német íróval együtt aláírta a Hitlernek tett hűségnyilatkozatot, ám ez nem jelentette azt, hogy elfogadta ideológiáját. Hamarosan betiltották műveinek megjelentetését, ő viszont önkritikusan számolt le saját hibáival, bizonyítva antifasiszta meggyőződését. Oroszországban hasonló volt a helyzet. Zamjatin az utolsó szerző, akinek Sztálin jóváhagyta az emigrációt. 1929 után ilyen lehetőség nem állt fenn. A belső emigráció volt az egyetlen mód, mellyel az írók védekezhettek a terrorral szemben. Sokakat közülük ennek ellenére is gyűjtőtáborba küldtek. Nagyezsda Mandelstam tudatja a tényt, miszerint Moszkvában 1922-től a „belső emigráció” terminusát mint a gúny eszközt használták. Viszont e kifejezést, Mandelstamra és Ahmatovára vonatkoztatva, tíz évvel korábban lehetett először hallani az Oszip Brik házában zajló irodalmi találkozókön. A Szovjet Írók Kongresszusán Borisz Paszternakot belső emigránsnak titulálták. Szolzsenyicin viszont belsőből külső emigránssá vált.

A hatvanas évek politikai változásai a belső emigráció új formáinak megjelenéséhez vezettek. Az emigráció ezen képviselőit disszidenseknek (*dissidence*) nevezték. „Egzisztenciális előtörténet nélkül nincs szociológiai felfogás; a számottevő névtelen és egyéni, a génekben rejlő kísérlet nélkül nem született volna meg egy új polgári és irodalmi nemzedék” – szögezi le

¹⁰ Simone Weil: *Enracinement* (Prélude à une déclaration des devoirs envers l'être humain), Paris, 1952

Kroutwor.¹¹ A magába zárkózó, a nyilvánosságot kerülő, vagy a nyilvánosságot kerülni kényszerülő egyszerű belső emigrációtól eltérően, a disszidensek a külvilágot is uralni kezdték: kiépítették saját szamizdatkultúrájukat, nyelvüket, életmódjukat. Ez mégis egy kettős, sőt kissé skizofrén világ volt, mely az értelmiséginek abból az ősi szükségletéből jött létre, hogy visszatérjen önön társadalmi lényegéhez. Az efféle opposíció jelen volt minden szocialista államban: a Szovjetuniótól kezdve, Csehszlovákián és Lengyelországon keresztül, egészen Magyarorszáig és a JSZSZK-ig. Némely disszidensek idővel külföldre távoztak, míg mások a végsőkig kitartottak, kézírataik kiadására és „bűneik” megbocsátására várva.

Bűntudattal vagy anélkül, a külső és belső emigránsok között létezik egy kapcsolat, amely még mindig nem eléggé kihangsúlyozott, mivel erre maga az emigráció is túl érzékenyen reagált, kezdetben magát a közös sorsot, azaz a „történelmi igazság” lehetőségét is elutasítva. Mégis, lehet-e, tegyük fel, Kunderát és Škvoreckýt Hrabaltól függetlenül szemlélni? Hogyan lehet Bulgakov és Platonov, majd Venyegyikt Jerofejev prózáját elkülöníteni attól, amit Nabokov, Bunyin vagy Szolzsenyicin írt? Hogyan lehet megkülönböztetni a szovjet Vlagyimir Vojnovicsot a disszidenstől, illetve, hogyan elhatárolni Akszjonovtól? Lehet-e Zbigniew Herbertet, aki szülőföldjén maradt, viszont emigrációban jelentette meg műveit, elkülönítve szemlélni attól, ami ugyanabból született meg – Miłosz, Zagajewski és Barańczak költészetében?

Minden szláv irodalomban számos példa található erre. Jugoszláviában a *disszidens* fogalma kizárólag a politikához kapcsolódott. Elsőként Mihajlo Mihajlov, majd Milovan Đilas nevéhez. Felvetődik még egy kérdés: mi van azokkal, akiket börtönbe zártak, a könyveiket pedig betiltották? Havel, Michnik vagy Gojko Đogo például látható, milyen hasonlóságok vannak a politikailag egy időben, a demokratizálódó totalitárius rendszerek átmeneti fázisaiban élő külső és belső emigránsok, disszidensek vagy politikai ellenzékiek között.

¹¹ Йозеф Кроутвор: «Трудности с емигрантството (Интелектуалецът в бягство)» *Демократически преглед*, [София], пролет (2001), 110.